

Vilija LAZAUSKAITĖ

DĖL KAI KURIŲ ŽODŽIŲ NAUJOJO KIRČIAVIMO VERTĖS*

Recenzuodamas 1920 m. pasirodžiusį "Zoologijos sistematikos terminų žodynėlį", K.Būga teigė, kad žodynuose būtina reikia žymėti kirtį ir priegaidę, nes iš raštų paplitusius kalboje "žodžius mūsų inteligentai taria nežmoniškai, t.y. kirtį deda ten, kur jo liaudies kalba neturi. Ir taip žodžius iškraipo" (Būga 1961:785). K.Būga nurodo, kad pastovaus kirčiavimo žodžius *áudra, ýda, óda, próga, rŭšís, síela* inteligentai žino tiksliai iš raštų, todėl daug jų taria *audrà, ydà, ódà, progà, rŭšís*.

Vėliau tą patį teigė J.Balčikonis, kaip ir K.Būga, pastebėjęs, kad inteligentai linkę pakeisti nežinomo žodžio priegaidę ir netgi kirčio vietą (Balčikonis 1978: 95). Autentiškų (t.y. paveldėtojo kirčiavimo) variantų nepaisymas buvo ir yra traktuojamas kaip bendrinės kalbos normos pažeidimas.

Literatūroje paplitusi teiginį, kad lietuvių kalboje įsigalįs galūninis vardažodžių kirčiavimas, B.Stundžia paremia konkrečių faktų analize, t.y. pateikia statistinių duomenų apie dviskiemenių daiktavardžių akcentinius variantus (Stundžia 1984: 88). Autorius teigia, kad dominuoja šakninio-galūninio kirčiavimo variantai (285 žodžiai, arba 86%), iš kurių produktyvumu ryškiai skiriasi 2/4 akcentinės paradigmos gretybų (50, 2% visų variantų), pavyzdžiui, *balà* (2) / *balà* (4), *lėkštė* (2) / *lėkštė* (4). Maždaug vienodai 1/3 (18,2%) ir 1/4 (16,7%) akcentinių paradigmų gretybų, pavyzdžiui: *béržas* (1,3), *káina* (1) / *kainà* (4). B.Stundžios duomenimis, į galūninį kirčiavimą statistiškai reikšmingai linkę *priebalsinio, i* ir *o* kamienų daiktavardžiai, į šakninį – *e* kamieno žodžiai (pvz., *káu-gė* (1) / *kaūgė* (2) (Stundžia 1984: 88). Vadinasi, kirčiavimo varianto pasirinkimą būtų galima sieti su morfonologiniais faktoriais. Dviskiemenių pirminių daiktavardžių kamienų akcentinei galiai ypač svarbus morfologinis veiksnys (Stundžia 1995: 33).

Galūninio kirčiavimo variantų atsiradimą D.Mikulėnienė sieja su šnekamosios kalbos tendencija apskritai prastinti linksniuojamųjų žodžių kirčiavimą. Dėl to, jos nuomone, miesto gyventojų kalboje apibendrinami du kirčiavimo tipai: 1-oji ir 2-oji kirčiuotės – kaip pastovaus kamieninio kirčiavimo paradigma, o 3-oji ir 4-oji – kaip kilnojamąjo kirčio paradigma. Susidaranti naujoji linksniu-

* Nuoširdžiai dėkoju doc. dr. V.Vitkauskui už pasiūlytą pranešimo (ir šio straipsnio) temą.

jamųjų žodžių kirčiavimo sistema rodo svarbų dalyką – tolydžio silpstantį ryšį tarp žodžio kirčio vietos ir priešpaskutinio skiemens priegaidės. Šios sąsajos nykimą autorė linkusi aiškinti slavų kalbų (pirmiausia rusų) kirčiavimo sistemos poveikiu (Mikulėnienė 1993: 78).

Galūninis kirčiavimas šalia senovinio šakninio kirčiavimo pastebimas ir tarmėse, pavyzdžiui, *óda* (1) Kv / *odà* (4) Gs (nj.), Plv (nj.), Skr (nj.) (LKŽ VIII 993); *próga* (1) Klvr, Mrc, Rdn, Rm, Ukm / *progà* (4) Krž (nj.), Pv (nj.), Škn (nj.) (LKŽ X 785); *rūšis* (1) Kl, Rt, Sg, Šr, Trk / *rūšis* (3) Jrb, Sb (nj.), Žln (nj.) (LKŽ XI 1030); *siela* (1) Rtr, Š / *sielà* (4) Slk (nj.) (LKŽ XII 518). Pirmajame LKŽ leidime pateikiamas tik variantas *áudra* (1) (LKŽ I 375). Antrajame leidime *audrà* (4) (LKŽ I₂ 458) duota tik iš DŽ.V. Vitkausko nuomone, “tai yra visai teisinga (šnektų šneka daug kur iš bk. jau turi galūninį kirčiavimą, tai visi žinom, bet istoriniams tyrinėjimams kažin ar svarbu – tai sociologijai, akcentologijos ateičiai būtinai žinotinas dalykas)” (Vitkauskas 1987: 16). “Lietuvių kalbos žodyno” papildymų kartotekoje randami abu kirčiavimo variantai: *áudra* (1) End, Klp, Krš, Ms, Plšk, Prk, Trk / *audrà* (4) End, Grnk, Kpr, Snt.

“Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyne” pateikiami tik žodžio *rūšis* variantai su pakitusiu kamienu: *rūšė* (1) ir *rūšė* (3). Daiktavardžiai *áudra* (1) ir *próga* (1) nurodomi kaip pastovaus kirčiavimo, kiti straipsnyje aptariamai žodžiai (*oda*, *siela*) neminimi.

Lazūnų ir Druskininkų šnektose žodžiai *audra*, *oda*, *proga*, *rūšis*, *siela* nėra paveldėti, todėl LzŽ, DrskŽ iš viso neminimi.

Taigi kad ir iš negausių surinktų faktų matyti, jog aptariamų žodžių kirčiavimas įvairuoja net tarmėse.

Prėžastis, kodėl įsigali galūninis vardažodžių kirčiavimas, bandė išsiaiškinti A.Girdenis. Viena iš prielaidų – nepageidautinas linksnių formų sutapimas. Pavyzdžiui, vns. kilm. *šakōs* ir dgs. vard. *šākos*. A.Girdenio nuomone, “bendrinėje kalboje “šakninis” tokių žodžių, kaip *yda*, *oda*, *proga* ir kt., kirčiavimas neprigysia todėl, kad jį galėjo nulemti skirtingų linksnių diferencijavimo poreikis” (Girdenis 1967: 6). Autorius mano, kad ši hipotezė pasitvirtintų, jeigu paaiškėtų, kad perėjimas į galūninį kirčiavimą yra labiausiai paplitęs tose šnektose, kuriose nekirčiuotų galūnių sutapimas didžiausias (sakysim, šiaurės vakarų aukštaičių).

Matyt, todėl J.Balčikonis rašė, kad “remtis vien tuo, kas dabar yra tarmėse, ne visados galima, nes daug ką randame ten sugadinta” (Balčikonis 1978: 95). Vadinasi, jis pastebėjo, kad ši problema susijusi ne vien su inteligentų kalba, bet ir su tarmėmis. Kaip pavyzdį autorius pateikė žodžius *óda*, *próga*, *rūšis*, sakydamas, kad jie gyvojoje kalboje tariami su klaidingai į galūnę nukeltu kirčiu – *odà*, *progà*, *rūšis*. Kodėl pakinta minėtų daiktavardžių kirčio vieta, J.Balčikonis neaiškino, tik apibūdino, kad “mūsų kalbos tarmės, kurios išlaikė kirtį gale, turi palinkimą dėl nežinomos priežasties iš kitur atėjusiam žodžiui kelti kirtį į galą” (Balčikonis 1978: 95). Plg. bendrinės kalbos *váistai* ir pietų aukštaičių *vaistai*,

bendrinės kalbos *móteris* ir vakarų aukštaičių *moterà* (K).

Todėl K.Būga, J.Balčikonis, o vėliau ir jų mokiniai, griežtai skyrė autentiškus tarmių faktus nuo naujai atsiradusių reiškinių, reikalavo atsižvelgti į paveldėtąjį žodžių kirčiavimą ir jų vartoseną tarmėse (plg. Vitkauskas 1988: 99, 103).

Kol kalbininkai svarsto pastovaus kirčiavimo žodžių perėjimo į galūninį tipą prielaidas, kalbos kultūros ir žodyno specialistams svarbu nustatyti šakninio ir galūninio kirčiavimo variantų (*áudra* / *audrà*) vartojimo tikslingumą. V. Vitkauskas teigia, kad kalbos istorijos tyrinėjimams, „mokslo reikalams tinka tik paveldėti faktai, istoriškai paliudyti dalykai“, bet negalima nepaisyti ir šnekamosios kalbos duomenų, reikia juos stebėti ir vertinti (Vitkauskas 1988: 95). Taigi norminiai, ilgai teikti bk. šakninio kirčiavimo variantai (*áudra*, *óda*, *próga*, *rúšís*, *síela*) stumiami iš vartosenos įsigalinčių galūninio kirčiavimo daiktavardžių (*audrà*, *odà*, *progà*, *rūšís*, *sielà*).

A.Girdenis ir A.Pupkis nurodo, kad toks kirčiavimas atskleidžia prieštaravimą „tarp kodifikacijos ir normos (plg. bendrinės kalbos kodifikuotą kirčiavimą *próga*, *óda*, *rúšís* ir realią statistinę normą *progà*, *odà*, *rūšís*)“ (Girdenis, Pupkis 1970: 66). Jį gilino ir pačių kalbininkų pakeista bendrinės kalbos norma (Pakeris 1994: 7).

Minėti variantai nevienodai buvo pateikti „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“. 1954 m. žodyno leidime teikiama tokia vartojimo norma: dviem variantais užrašyta *áudra* (1) / *audrà* (4), o *óda* (1), *próga* (1), *rúšís* (1), *síela* (1) – tik kaip pastovaus kirčiavimo žodžiai. Antrajame žodyno leidime nurodoma, kad „šalia senoviško kai kurių žodžių kirčiavimo atsiranda naujas, gajesnis kirčiavimas, kuris yra ne kas kita, kaip kalbos natūralios raidos rezultatas“ (DŽ₂: III). Į pirmą vietą šiame žodyne dedamas bendrinėje kalboje įprastesnis kirčiavimo variantas, neatsižvelgiant į jo senumą. Todėl aptariamieji variantai šiame žodyne pateikiami ir kaip pastovaus, ir kaip kilnojamojo kirčiavimo žodžiai: *audrà* (4) / *áudra* (1), *odà* (4) / *óda* (1), *progà* (4) / *próga* (1), *rūšís* (4) / *rúšís* (1), *sielà* (4) / *síela* (1). Naujajame 1993 m. žodyno leidime jų išlikę tik du atvejai: *áudra* (1) / *audrà* (4), *óda* (1) / *odà* (4). Kiti žodžiai pateikiami tik pastovaus kirčiavimo: *próga* (1), *rúšís* (1), *síela* (1).

Kirčiavimo variantų nevengta „Lietuvių kalbos tarties žodyne“: *audrà* (4) / *áudra* (1), *óda* (1) / *odà* (4), *próga* (1) / *progà* (4), *rúšís* (1) / *rūšís* (4), *síela* (1) (LKTŽ). Taigi žodynų sudarytojai negalėjo ignoruoti realių kalbos vartosenos polinkių.

Tačiau įteisinant kirčiavimo variantus, matyt, juos reikia vertinti ne tik normos, bet ir sistemiškumo požiūriu (Mikulėnienė 1995: 36), t.y. atsižvelgti į tai, kaip kirčiuojami šių daiktavardžių vediniai (plg. *próga* – *próginis*, *rúšís* – *rúšinís*). Kadangi šalia *progà* dar nevartojamas būdvardis **progínis*, šalia *rūšís* – **rūšínis*, negalima šakninio ir galūninio kirčiavimo laikyti lygiaverčiais (Kuzavinis 1981: 7). Kitaip tariant, lygiavertis kirčiavimo variantas darybiniais ryšiais turi būti siejamas su kitomis formomis (Vitkauskas 1985: 11).

Taigi aptariamosios kirčiavimo gretybės nėra lygiavertės. Todėl žodynuose būtina į pirmą vietą dėti pastovaus (t.y. senojo šakninio) kirčiavimo variantai. Statistinė norma – galūninio kirčiavimo variantai – pateiktini tik su santrumpa *šnek*. Taip jie būtų atriboti nuo bendrinės kalbos oficialiojo stiliaus. Kita vertus, variantai su pažyma *šnek*, nelaikytini ir kalbos klaidomis. Žemesniajai bendrinės kalbos pakopai kalbininkai turėtų taikyti ne tiek normos, kiek sistemiskumo kriterijų.

LITERATŪRA

- Balčikonis J. 1978: Netikusi publicistika. – Balčikonis J., *Rinkiniai raštai* 1, Vilnius: Moksas.
- Būga K. 1961: Zoologijos sistematikos terminų žodynelis. – Būga K. *Rinkiniai raštai* 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- DrskŽ – Naktinienė G., Paulauskienė A., Vitkauskas V. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Moksas, 1988.
- DŽ₁ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.
- DŽ₂ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mintis, 1972.
- DŽ₃ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- DūnŽ – Vitkauskas V. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Moksas, 1976.
- Girdenis A. 1967: Kodėl įsigali „galūninis“ vardažodžių kirčiavimas. – *Mokslinė aukštųjų mokyklų dėstytojų konferencija lietuvių kalbos klausimais*. Programa ir pranešimų tezės, 6.
- Girdenis A., Pupkis A. 1970: Bendrinės kalbos normos ir jų kodifikacija. – *Kultūros barai* 7, 65–67.
- K – *Littauisch-deutsches Wörterbuch von Friedrich Kurschat*, Halle a. S: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1883.
- Kuzavinis K. 1981: Kirčiavimo gretybės ir normos stabilumas. – *Mūsų kalba* 5, 6–7.
- LKTŽ – *Lietuvių kalbos tarties žodynas*. Sudarė V. Vitkauskas, Vilnius: Mintis, 1985.
- LKŽ I – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, Kaunas: Spindulys, 1941.
- LKŽ I₂ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, Vilnius: Mintis, 1968.
- LKŽ VIII – *Lietuvių kalbos žodynas* 8, Vilnius: Mintis, 1970.
- LKŽ X–XII – *Lietuvių kalbos žodynas* 10–12, Vilnius: Moksas, 1976, 1978, 1981.
- LzŽ – Petrauskas J., Vidugiris A. *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius: Moksas, 1985.
- Mikulėnienė D. 1993: Linksniojamųjų žodžių kirčiavimo tendencijos. – *Kalbos kultūra* 63, 75–79.
- Mikulėnienė D. 1995: Variantai normos ir sistemos požiūriu. – *Kalbos kultūra* 67, 36–39.
- Pakerys A. 1994: *Akcentologija* 1, Kaunas: Šviesa.
- Rtr – *Lietuviškai-latviškas žodynas*. Sudarė J. Ryteris, Ryga, 1929.
- Stundžia B. 1984: Lietuvių kalbos dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimo variantai. – *Kalbotyra* 35, 86–92.
- Stundžia B. 1995: *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, Vilnius: Petro ofsetas.
- Š – *Lietuvių ir rusų kalbų žodynas*. Sudarė d-ras J. Šlapelis, Vilnius, 1921. Taip pat jo užrašyti lapeliai, jei nenurodytas šaltinis.
- Vitkauskas V. 1987: J. Balčikonio pažiūros į paveldėtąją leksiką. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26, 13–18.

ZUR EINSCHÄTZUNG DER NEUEN BETONUNG EINIGER WÖRTER

Zusammenfassung

Es werden Substantive des Typs *óda* (1) / *odà* (4) untersucht, wobei festgestellt wird, daß diese Varianten nicht gleichwertig sind. Deshalb sollen die Varianten mit dem ständigen Akzent (d. h. der alten Wurzelakzentuierung) in den Wörterbüchern an der ersten Stelle sein. Die statistische Norm (Varianten mit betonter Endung) ist durch die Abkürzung *šnek.* (umgangssprachlich) zu kennzeichnen und dadurch von der Standardsprache zu trennen. Andererseits soll man die durch die Abkürzung *šnek.* (umgangssprachlich) gekennzeichneten Varianten nicht als Sprachfehler betrachten. Für die niedrigere Stufe der Gemeinsprache ist von den Sprachwissenschaftlern nicht das Kriterium der Norm, sondern das des Systems anzuwenden.